

ŞEYHÜLİSLÂM MUSA KAZIM EFENDİ'NİN (1858-1920) FIKİH USULÜNE DAİR BİR RİSALESİ: HAKİKAT VE MECAZ

Ferhat KOCA*

Özet: Musa Kazım Efendi (1858-1920), Osmanlı imparatorluğunun son döneminde şeyhülislâmlık yapmış, imparatorluğun çöküşünü durdurabilmek için kendi alanıyla ilgili konularda çeşitli gayretler göstermiş ve ikbal dönemlerinden sonra "sürgün" günlerini de yaşamış bir ilim adamıdır. Elinizdeki makalede Musa Kazım Efendi'nin Dârülfünûn İlahiyat Şubesi ikinci sınıfında görülen Usûl-i Fıkıh dersinde vermiş olduğu bir dersin metnini neşrettik. Bu metin "*İlahiyat Şubesi İkinci Sınıfında Tedris Olunan Usûl-i Fıkıh*" adını taşımaktadır. Söz konusu metin/risale fıkıh usulünün hakikat ve mecaz konusuyla ilgilidir. Bu makalede önce Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin kısaca hayatı ve eserleri anlatıldı, sonra da fıkıh usulüyle ilgili risalesi aslına sadık bir şekilde latinize edildi.

Anahtar kelimeler: Usul-i fıkıh, Dârülfünûn, Musa Kazım Efendi, Hakikat, Mecaz.

A Lecture of Sheikh al-Islam Musa Kazım Efendi (1858-1920) about Islamic Jurisprudence (Usûl al-fıqh): Reality (al-haqıqa) and Methapor (al-majaz)

Abstract: Musa Kazım Efendi (1858-1920) is a scholar who served as Sheikh al-Islam in the last periods of Ottoman Empire, made a great effort in subjects about his fields to stop collapse of empire; experienced even exile days after prosperous times. In this article, we published the text of lecture that Musa Kazım Efendi gave in the class of Islamic Jurisprudence (*usul al-fıqh*) in the second-grade, Department of Theology, Dâr al-Fünûn. This text was named as "*Islamic Jurisprudence Lessons Given in the Second-Grade of the Department of Theology*" (*İlahiyat Şubesi İkinci Sınıfında Tedris Olunan Usûl-i Fıkıh*). Mentioned text is about the subject of reality (al-haqıqa) and methapor (al-majaz) in Islamic jurisprudence. At first, we dealt with the life of Musa Kazım Efendi and his works in this study. After that we latinised authentically the mentioned text of him.

Key words: Islamic Jurisprudence (Usûl al-fıqh), Dâr al-Fünûn, Musa Kazım Efendi, Reality (al-haqıqa) and Methapor (al-majaz).

* Prof. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1. Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi'nin Hayatı ve Eserleri

Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi (1858-1920) Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş döneminde yaşamış, devlet mekanizmasında dinî bürokrasinin başı olan "şeyhülislâmlık" makamına kadar yükselmiş, imparatorluğun çöküşünü durdurabilmek için kendi alanıyla ilgili konularda çeşitli gayretler göstermiş; ikbal dönemlerinden sonra "sürgün" günlerini de yaşamış bir ilim adamıdır.

Elinizdeki makalede Musa Kazım Efendi'nin usul-i fıkıh dersine ait bir metnini/risalesini neşredebiz. Bu metne geçmeden önce, Musa Kazım Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında kısa bilgi verilmesi yararlı olacaktır.

1.1. Hayatı (Kısaca)

Musa Kazım Efendi 1275 (1858-1859) yılında Erzurum'un Tortum ilçesinde doğmuş ve ilk eğitimine memleketi olan Tortum'da başlamıştır. Daha sonra Balıkesir'de yaşayan büyük kardeşinin (ağabeyi) yanına gitmiş ve burada başta Selahaddin Ali eş-Şuûrî Efendi olmak üzere, çeşitli hocalardan dersler almıştır.

Balıkesir'den İstanbul'a geçen Musa Kazım Efendi, burada Kadıasker Eşref Efendi ve Hoca Şâkir Efendi gibi kişilerden okumuştur.

Bu eğitim sürecinin sonunda, 1306 (1888-89) yılında Ulûm-i âliye ve âliyeden icâzet alarak, aynı yıl açılan Ruûs imtihanını kazanmış ve Fatih Camii'nde müderris olarak ders vermeye başlamıştır.

1318 (1900-1) yılında Mekteb-i Hukûk'a "Mecelle" hocası olarak atanan Musa Kazım Efendi, yine aynı yıl Dârülfünûn'a "akâid", "fıkıh" ve "usûl-i fıkıh" dersleri muallimi olmuş, 1320 (1903-4) yılından itibaren Mekteb-i Sultânî'de "akâid" dersleri vermeye başlamış ve Dâru'l-Muallimîn'e hoca olarak tayin edilmiştir.

Dört eğitim kurumunda birden hocalık yapan Musa Kazım Efendi 1 Muharrem 1325 (14 Şubat 1907) tarihinde üst düzey kadılık payesi olan *Halep Mevleviyeti* payesine terfi etmiş, aynı yıl içerisinde Bâb-ı Meşihat Tedkîk-i Müellefât Hey'eti Başkitâbeti'ne, daha sonra da aynı heyetin (meclis) azalığına atanmıştır.

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Maarif Nezaretinde kurulan Meclis-i Kebîr-i İlmî üyeliğine, Hey'et-i A'yân'ın teşkili sırasında da Meclis-i A'yân azalığına tayin edilen Musa Kazım Efendi 4 Receb 1328 (12 Temmuz 1910) tarihinde Sadrazam İsmail Hakkı Paşa kabinesinde, Meşihat Makamı'na

atanmıştır. 5 Şevval 1329 (29 Eylül 1911) tarihinde hükümetle birlikte istifa eden Musa Kazım Efendi'nin birinci meşihati 1 yıl 2 ay 18 gün sürmüştür.

Sadrazam Said Paşa'nın sekizinci defa sadarete gelişinde 6 Şevval 1329 (30 Eylül 1911) tarihinde kabineye tekrar Şeyhülislâm olarak giren Musa Kazım Efendi, üç ay sonra, 9 Muharrem 1330 (30 Aralık 1911) tarihinde hükümetle birlikte bu görevinden istifa etmiştir.

5 Receb 1334 (8 Mayıs 1916) tarihinde kurulan Sadrazam Said Halim Paşa kabinesinde üçüncü defa şeyhülislâm olarak görev alan Musa Kazım Efendi 8 ay 26 gün sonra 10 Rebûlâhir 1335 (3 Şubat 1917) tarihinde hükümetle beraber bu görevinden ayrılmıştır.

Talât Paşa'nın 11 Rebûlâhir 1335 (4 Şubat 1917) tarihinde kurduğu kabineye de şeyhülislâm olarak giren Musa Kazım Efendi, bu kabinede aynı zamanda Evkaf-ı Hümayun Nezareti Vekilliği de yapmıştır. Onun bu dördüncü meşihati ise 1 yıl 8 ay 2 gün sürmüş ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın hükümetten çekilmesiyle, 2 Muharrem 1337 (8 Ekim 1918) şeyhülislâmlık makamından ayrılmıştır.

Musa Kazım Efendi dört defa geldiği meşihat makamında toplam 5 yıl 1 ay 4 gün şeyhülislâmlık yapmıştır.

Musa Kâzım Efendi şeyhülislâmlığı ve ayanlığı döneminde de müderrislik görevini ihmal etmemiş, Ocak 1914 - Ağustos 1919 tarihleri arasında Medresetü'l-Kudât'ta "Dürer" dersleri vermiş, 1915 yılında Medresetü'l-Vâizîn'de "Tefsir-i şerif" hocalığı yapmıştır. 1335 (1917) senesinde Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesine bağlı Medresetü'l-Mütehassisîn'in Tâlî kısmında usûl-i fıkıh ve "hikmet-i ilahiyye" derslerine girmiştir.

Musa Kazım Efendi bütün bu görevlerinden dolayı Murassa Mecîdî nişanı ve Altın Liyakat Madalyası ile ödüllendirilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sonunda yapılan Mondros Mütarekesi döneminde Damad Ferid Paşa Hükümeti (kuruluş 4 Mart 1919) tarafından, 7 Cemaziyelâhir 1337 (10 Mart 1919) tarihinde eski sadrazamlardan Said Halim Paşa ve diğer İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleriyle birlikte Musa Kazım Efendi de tutuklanarak Bekir Ağa Bölüğü'ne hapsedilmiştir.

Divan-ı Harb-i Örfî mahkemesinde yargılanan Musa Kazım Efendi 14 Şevval 1337 (13 Temmuz 1919) tarihinde 15 yıllık kürek cezasına çarptırılmış, daha sonra bu cezası Sultan Vahdeddin tarafından 3 yıl sürgüne çevrilmiştir.

Musa Kazım Efendi'nin hayatından bahseden kaynakların çoğunluğu, onun sürgün bulunduğu Edirne'de 10 Ocak 1920 tarihinde vefat ettiğini söylemişlerdir. Söz konusu kaynaklar bu tarihin tespitinde genellikle Musa Kazım Efendi'nin Edirne Muradiye Camii'nin bahçesinde bulunan mezar taşındaki yazıyı ölçü almışlardır. Ancak Selami Bakırcı'nın Osmanlı Arşivleri'nde tespit ettiği bir belgeden, Musa Kazım Efendi'nin 10 Haziran 1336 (10 Haziran 1920) Perşembe günü sabahleyin vefat ettiği anlaşılmaktadır. Bu belgeye göre, Edirne Valiliği söz konusu ölüm haberini Dâhiliye Nezareti'ne, Dâhiliye Nezareti de Sadaret Makamı'na bildirmiştir.¹

1.2. Eserleri

Musa Kazım Efendi eğitim-öğretim ve idarî görevleri yanında, ilmî çalışmalarından da geri durmamış, telif ve tercüme olmak üzere çeşitli eserler kaleme almıştır. Musa Kazım Efendi'nin eserleri şunlardır:

1. *İslâm'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet*, İstanbul 1324, yy., 13 s.
2. *İslâm'da Cihad*, Matbaa-i Hayriyye ve şürekâsı, Dersaadet 1333, 23 s.
3. *İhlâs ve Alâk Tefsirleri*, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, Dersaadet 1334, 16 s.
4. *Zevrâ ve Havrâ Tercümesi*, Şehzadebaşı - Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye 1335. Celâleddîn ed-Devvânî'nin² (ö. 918/1512) mebde (ilk yaratılış) ve maad (ahiret hayatı) konusuyla ilgili *Zevrâ ve Havrâ* adlı eserinin tercümesidir.
5. *Safvetü'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1336, I. c., 408 s. Bakara suresi 73. ayete kadar yapılmış bir tefsirdir.
6. *Külliyât-ı Şeyhülislam Musa Kazım*, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1336 (nşr. Ferhat Koca, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002).
7. *el-Fetâvâ el-Kâzımiye fi islâhi'l-fetâvâ et-Türkiye*. Bâbü'l-İ'tikâd, Kitâbü't-Tahâret ve Kitâbü's-Salât bölümlerine ait toplam 52 fetvayı ve bunların

1 Başkanlık Osmanlı Arşivi, BOA, 4637/347761/3; DH.KMS, 59/1/26; Selami Bakırcı, "Arşiv Belgeleriyle Musa Kazım Efendi", *Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu (22-24 Kasım 2013 Erzurum)*, Tebliğ ve Müzakereler, edit.: Ömer Kara, Erzurum 2014, s. 111.

2 Celâleddîn ed-Devvânî'nin hayatı ve eserleri hakkında bk. Harun Anay, "Devvânî", *DİA*, c. 9, ss. 257-262.

Arapça kaynaklarını içeren eserin neşri için bk. Ferhat Koca, *Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002, s. 220-232.

8. *Tercüme-i Vâridât*. Şeyh Bedreddin Simâvî'nin³ (ö. 823/1420) *Vâridât* adlı eserinin tercümesidir. Musa Kazım Efendi'nin bu tercümesinin neşri için bk. İlknur Demircan, *Musa Kazım Efendi'nin Tercüme-i Varidat Adlı Eserinin Çevrimyazısı*, yy. 2008, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi; Mehmet Serhan Tayşi, *Varidat-i Bedreddin*, MVT Yayınları, İstanbul 2010; H. Rahmi Yananlı, *Vâridat Tercümesi Ve Şerhi*, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2013, s. 43-140.
9. *Tahkik-i Vahdet-i Vücûda Dâir Bir Risâlenin Tercümesi*. Karamânî Mehmed Cemâleddin Nuri'nin vahdet-i vücudla ilgili Arapça olarak yazdığı *Risâle-i Tahkik-i Vahdet-i Vücûd* adlı eserinin tercümesidir. Bu tercümenin neşri için bk. Ahmed Üstüner - Ömer Yağmur, "Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi Tarafından Tercüme Edilen "Tahkik-i Vahde-i Vücûd Risalesine Dair" Adlı Eser", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı. XXX (Konya 2011), s. 355-385.

Öte yandan kaynaklarda Musa Kazım Efendi'nin *Akdü'l-Hakâyık* adında (Mekteb-i Sultânî'de verdiği derslerle ilgili) küçük bir akait risalesi kaleme aldığı belirtilmektedir. Yine o, İmam Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife'si* ile İbn Rüşd'ün *Ecvibe* adlı eserleri üzerinde çalışmış ve bu konudaki çalışmaları, *Külliyyât*'ında "Felsefe-i İslâmiyye" (s. 113-196) başlığı altında yer almıştır.

Ayrıca Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şehzadebaşı Kulübü Hey'et-i İlmiyesi tarafından tertip edilmiş olan *Mevâız-i Diniyye* (Dâru't-Tibâati'l-Âmire, İstanbul 1328) adlı eserin birinci cildinde, Musa Kazım Efendi'nin "İstibdat, Hürriyet, Hâkimiyet-i Milliyye" (s. 25-30) adlı bir makalesi bulunmaktadır.⁴

3 Şeyh Bedreddin Simâvî'nin hayatı ve eserleri hakkında bk. Bilal Dindar, "Bedreddin Simâvî", *DİA*, V, 331-334.

4 Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında bk. Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislamlarının Terâcim-i Ahvâli", *İlmiyye Sâlnâmesi*, Matbaa-i Âmire, Dâru'l-Hilâfeti'l-aliyye 1334, ss. 626-627; İstanbul Müftülüğü, Şer'iyye Sicilleri Arşivi, dosya no: 520; İbnülemin, M. Kemal, "Mûsâ Kâzım Efendi", *Evkaf-ı Hümâyün Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüz-zar'ın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335, s. 248; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul, 1974, c. 2, ss. 774-775; Abdülkâdir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ayyıldız Matbaası, Anka-

Daha önceki çeşitli çalışmalarımızda, Musa Kazım Efendi'nin yukarıda adı geçen eserlerini bizzat görerek tespit etmiş ve kısaca tanıtmıştık. Bu eserleri tespit ederken özellikle Divan-ı Harbi Örfî'de 26 Haziran 1335 (9 Temmuz 1919) Perşembe günü Ferik Mustafa Nâzım Paşa başkanlığında yapılan Yedinci Muhakeme'de, müdafaa vekili Ali Haydar Bey'in müvekkili Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi'yi savunması sırasında belirtmiş olduğu eser listesini ölçü almış idik.⁵ Bu listede ise Musa Kazım Efendi'nin özel olarak fıkıh usulüyle ilgili bir eserinden bahsedilmemiştir.

Bazı yerlerde Musa Kazım Efendi'nin fıkıh usulüne dair bir risalesi olduğunu okumuş ve duymuş olmamıza rağmen, göremediğimiz ve varlığından

ra 1972, ss. 233-237; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1981, c. 4-5, ss. 157-158; İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, İstanbul 1986, ss. 119-120; a.mlf., "Musa Kazım Efendi", *Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, c. 2, ss. 260-261; David Kushner, "Şeyh-ül İslâm Musa Kâzım Efendi's Ideas on State and Society", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi İstanbul 21-25 Ağustos 1989, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, ss. 603-610; Thierry Zarcone, "Soufisme et Franc-Maçonnerie à la fin de l'Empire Ottoman: L'Exemple du Şeyhulislam Mûsâ Kâzım Efendi (1850-1920)", *Anatolia Moderna* (Yeni Anadolu), Paris 1991, c. 2, ss. 201-208; Feryal Tansuğ, "II. Meşrutiyet Döneminde İslâmcılık ve Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi", *Doğu Batı*, Ankara 1998, c. 1, sayı: 3, ss. 119-132; Musa Kazım Efendi, *Külliyât: Dinî ve İctimâî Makaleler* (nşr. Ferhat Koca), Ankara 2002, ss. 13-40 (nâşirin girişi); Ferhat Koca, *Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları*, İstanbul 2002, ss. 29-70; a.mlf., "Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin (1858-1920) Fıkhî Görüşleri", *Erzurumlu Şeyhulislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu (22-24 Kasım 2013 Erzurum)*, *Tebliğ ve Müzakereler*, edit.: Ömer Kara, Erzurum 2014, ss. 283-312; a.mlf., "Mûsâ Kâzım Efendi", *DİA*, İstanbul, 2006, c. 31, ss. 221-222; Ahmet Şamil Gürer, *Gelenekle Modernite Arasında Bir Meşrûtiyet Şeyhülislâmı: Mûsâ Kâzım Efendi (1861-1920)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003; Ahmet Şamil Gürer, "İttihat ve Terakkî'nin Bir Fırka Şeyhülislamı Arayışları ve Musa Kazım Efendi'nin Şeyhülislamlığa Getirilişi", *Turkish Studies*, c. 5, sayı: 4, Fall 2010, ss. 1186-1206; a. mlf., "Musa Kazım Efendi'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti İle İlişkileri", *Erzurumlu Şeyhulislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu (22-24 Kasım 2013 Erzurum)*, *Tebliğ ve Müzakereler*, ss. 183-199; Bayram Ali Çetinkaya, "Mûsâ Kâzım Efendi'nin Dinî, Siyasî ve Felsefî Düşüncesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, c. 11, sayı: 2, ss. 75-141; Ömer Kara, "Musa Kazım Efendi'nin hayatı ve Eserleri", *Erzurumlu Şeyhulislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu (22-24 Kasım 2013 Erzurum)*, *Tebliğ ve Müzakereler*, ss. 43-100; Selami Bakırcı, "Arşiv Belgeleriyle Musa Kazım Efendi", *Erzurumlu Şeyhulislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu (22-24 Kasım 2013 Erzurum)*, *Tebliğ ve Müzakereler*, ss. 103-120; Esra Yakut, "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık Kurumu ve Bir Şeyhülislam Olarak Musa Kazım Efendi", *Erzurumlu Şeyhulislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu (22-24 Kasım 2013 Erzurum)*, *Tebliğ ve Müzakereler*, ss. 125-146.

- 5 *Dîvân-ı Harb-i Örfî Muhâkemâtı Zabıt Cerîdesi*, s. 200 (13 Şevval 1337/12 Temmuz 1335 tarih ve 3595 numaralı *Takvîm-i Vekâyi'* gazetesiyle birlikte verilmiştir).

emin olamadığımız böyle bir eseri kendi çalışmalarımızda zikretmemiştik. Ancak, şimdi Musa Kazım Efendi'nin Darülfünun İlahiyat Şubesi İkinci sınıf usûl-i fıkıh muallimliği sırasında vermiş olduğu bir dersin metnini içeren risaleye ulaşmış bulunuyoruz.⁶

Burada önce söz konusu risaleyi tanıtacak, daha sonra da onun latinizesini okuyucularımızın nazar-ı dikkatlerine sunmaya çalışacağız.

2. Hakikat ve Mecaz Konusundaki Risalenin Tanıtımı ve Değerlendirilmesi

Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi'nin risalesi/makalesi, "*İlahiyat Şubesi İkinci Sınıfında Tedris Olunan Usûl-i Fıkıh*" adını taşımaktadır. Bu risale, Dârülfünûn-ı Osmânî Hukuk Şubesi Birinci Sene Talebesinden 6083 Numaralı Sermed'in neşretmiş olduğu *Dârülfünûn Derslerinden* (Dârülhilâfe 1328, "Sırât-ı Müstakîm" Matbaası) adlı kitabın içerisinde 16 sayfalık bir metindir.

Dârülfünûn Derslerinden adlı kitabın birinci risalesi/makalesi, Dârülfünûn-ı Osmânî Ulûm-i Âliyye-i Dîniyye ve Edebiyat Şubeleri Müdürü ve Usûl-i Fıkıh ve Hikmet-i Teşri' ve Felsefe Muallimi İsmail Hakkı'nın *Hikmet-i Teşri'* (1-48) adlı eseri, ikinci risalesi ise Musa Kazım Efendi'nin "*İlahiyat Şubesi İkinci Sınıfında Tedris Olunan Usûl-i Fıkıh*" adlı ders metnidir. Ancak, bu iki risale de eserdeki forma hatası sebebiyle eksik bulunmaktadır.

Kütüphane katalogları üzerinde uzun süre aramalar yapmamıza rağmen, *Dârülfünûn Derslerinden* adlı kitabın başka bir nüshasına rastlayamadık.⁷ Bu-

6 Erzurum'da 22-24 Kasım 2013 tarihlerinde düzenlenen *Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kazım Efendi (1858/1920) Sempozyumu*'nda Prof. Dr. Ömer Kara, "Şeyhülislâm Musa Kazım Kâzım Efendi (1861-1920): Hayatı Ve Eserleri" adlı tebliğinde, Musa Kazım Efendi'nin *Usûl-i Fıkıh* adında bir eseri olduğunu belirtmiş ve kaynak olarak da Ahmet Şamil Gürer'in *Gelenekle Modernite Arasında Bir Meşrûtiyet Şeyhülislâmı: Mûsâ Kâzım Efendi (1861-1920)* (Ankara, 2003) adlı eserini göstermiştir (bk. Ömer Kara, "Musa Kazım Efendi'nin hayatı ve Eserleri", *Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu, 22-24 Kasım 2013 Erzurum, Tebliğ ve Müzakereler*, s. 66). Bu toplantıya katılan Ahmet Şamil Gürer Bey ile yaptığımız görüşmede, söz konusu risalenin varlığını teyit ederek bendenize gönderme lütfunda bulundu ve böylece Musa Kazım Efendi'nin usul-i fıkıha dair risalesine kavuşmuş olduk. Sayın Ahmet Şamil Gürer Bey'e bu lütüfundan dolayı şükranlarımı sunarım.

7 Bu aramalar sırasında bize yardımcı olan ve ellerindeki bilgi ve belgeleri bizimle paylaşan Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Abdullah Kahraman, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Ahmet Hamdi Furat ve Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Yrd. Doç. Dr. Murtaza Köse Bey-

nunla birlikte, Musa Kazım Efendi'nin fıkıh usulüne dair bir metnini, kütüphaneye rafları arasında unutulmaktan kurtarmak amacıyla, eksik olmasına rağmen yayımlamaya karar verdik.

1328/1910-11 tarihinde basılan *Dârülfünûn Derslerinden* adlı kitapta yer alan bu ders metninden, söz konusu tarihlerde Musa Kazım Efendi'nin Dârülfünûn İlahiyat Şubesi İkinci sınıfında okutulan Usûl-i Fıkıh dersinin muallimi (hocası) olduğu anlaşılmaktadır.

Risalenin/dersin belirli bir ismi bulunmamaktadır. Ancak konu, hakikat ve mecazla ilgili olduğu için biz ona "Hakikat ve Mecaz" adını verdik.

Musa Kazım Efendi'nin bu eseri, adından da anlaşılacağı üzere, dönemin İlahiyat Şubesi (İlahiyat Fakültesi) ikinci sınıf usûl-i fıkıh dersindeki bir takrirden ibarettir.

Eserde önce parantez içerisinde "metin" verilmekte, daha sonra da "izah" başlığı altında söz konusu metin açıklanmaktadır.

Musa Kazım Efendi'nin hakikat ve mecaz konusundaki bu risalesinin/eserinin hangi kaynaklardan yararlanılarak hazırlandığını araştırdığımızda, onun Fatih Dönemi Osmanlı Şeyhülislamlarından Molla Hüsrev'in⁸ (ö. 885/1480) *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâtî'l-vüsûl*⁹ adlı kitabının ilgili bölümlerinin tercümesinden ibaret olduğunu gördük. "Metin" başlığı altında *Mirkâtü'l-vüsûl*'ün metni, "izah" bölümünde ise *Mirkât*'ın şerhi olan *Mir'âtü'l-usûl*'den ilgili açıklamalar tercüme edilmiştir. Böylece, Musa Kazım Efendi'nin fıkıh usulüne dair bu risalesinin orijinal bir eser olmadığı ortaya çıkmıştır.

Bu risaleden, usûl-i fıkıh eğitimi ve tarihi bakımından, 1910 yıllarında Dârülfünûn İlahiyat Şubesi ikinci sınıf usûl-i fıkıh dersinde Molla Hüsrev'in *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâtî'l-vüsûl* adlı eserinin temel metin olarak takip edildiği anlaşılmaktadır. Adı geçen dersin hocası olan Musa Kazım Efendi, söz konusu eserden çeşitli bölümleri takrir ve tercüme etmiş, öğrencileri de bu tercüme metni yayımlamışlardır.

lere ilgi ve alakalarından dolayı şükranlarımı sunarım.

8 Molla Hüsrev'in hayatı ve eserleri hakkında bk. Ferhat Koca, *Osmanlı Şeyhülislamı Molla Hüsrev: Hayatı, Eserleri ve Görüşleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008; a.mlf., "Molla Hüsrev", *DİA*, c. 30, ss. 252-254.

9 *Mir'âtü'l-usûl* ve hakkında yapılan çalışmalar için bk. Ferhat Koca, "Mir'âtü'l-usûl", *DİA*, c. 30, s. 148.

Musa Kazım Efendi'nin bu risalesinin tercüme bir metin olması, onun ilmî değerini zayıflatıcı bir unsur olarak değerlendirilmemelidir. Zira hakikat ve mecaz konusundaki bu metnin her satırına Musa Kazım Efendi'nin üslubu hâkimdir ve bu üslup sayesinde söz konusu metin sanki orijinal bir eser gibidir. Şayet Musa Kazım Efendi Molla Hüsrev'in *Mir'âtü'l-usûl*'ünün tamamını tercüme edebilmiş olsaydı, hem Osmanlı dil ve kültürüne hem de fıkıh usulü ilmine büyük hizmetlerde bulunmuş ve gelecek nesillere örnek Türkçe bir fıkıh usulü kitabı armağan etmiş olurdu.

Biz burada Musa Kazım Efendi'nin risalesini en küçük bir değişiklik yapmadan aynen latinize ettik. Metin içerisinde, risalenin Osmanlıca sayfa numaralarını gösterdik. Musa Kazım Efendi'nin orijinal metnini okumak veya nakletmek isteyen okuyucu, böylece güvenilir bir şekilde söz konusu metni okuyup nakledebilecektir.

Metinde geçen ayetlerin ve Arapça bazı cümlelerin tercümelerini dipnotlarda gösterdik. Ayrıca, metinde geçen kişi ve kitap isimleri ile bazı terimleri dipnotlarda açıklamaya çalıştık. Dolayısıyla bu risalede bulunan dipnotların tamamı tarafımıza aittir.

Musa Kazım Efendi'nin bu eseri biraz da konunun tabiatı icabı oldukça ağır bir Osmanlıca ile yazılmıştır. Bu sebeple biz burada söz konusu metni latinize ettikten sonra günümüz okuyucusunun daha kolay anlayabilmesi için ayrıca sadeleştirmiştik. Ancak risalenin aslı ile sadeleştirilmiş nüshasının aynı makalede çok fazla yer işgal etmesi sebebiyle, sadeleştirilmiş nüshadan vazgeçerek asıl nüshanın neşriyle yetinmek zorunda kaldık.

3. Hakikat ve Mecaz Konusundaki Risalenin Çevrimyazısı

İlahiyat Şubesi İkinci Sınıfında Tedris Olunan Usûl-i Fıkıh¹⁰

Muallimi Musa Kâzım

(s. 1) Metin

“Hakikat, vaz’ olunduğu manada isti’ mâl olunan lafızdır.”

İzah

Hakikat, Faîlün vezindedir. Ya ism-i fâil veyahud ism-i mefûl manasınadır. Zira bu lafzın müştak olduğu “hak” fiili lazım ve müteaddî olarak müstamel-dir.

¹¹ حَقُّ الشَّيْءِ yerinde ¹² حَقَّ الشَّيْءِ denildiği gibi ¹³ حَقَّبْتُ الشَّيْءَ yerinde ¹⁴ حَقَّقْتُ الشَّيْءَ dahi denilmektedir.

Binaenaleyh bunun ma’nâ-yı lügavîsi “mevzı-i aslîsinde sabit veya müsbit olan şey” demek olub ba’dehû metindeki manaya nakil edilmiştir.

Hakikat fâil manasına olduğuna göre, âhirindeki “tâ” ma’nâ-yı istlâhîye ba’de’n-nakl dahi bi’l-ittifak te’nîs alâmetidir.

Zira ism-i fâilin kendisine te’nîsin luhûkunda asıl olan fiile kurbiyyet-i kâmile ve müşâbeh-i tâmmesi vardır. İsm-i mefûl manasına olduğu takdirde ise, âhirindeki “tâ” şu lafzın vasfiyyetten ismiyyete nakline alâmetdir. Bu da te’nîs ile naklin yekdiğerine fer’iyyette müşâbehetine mebnîdir. Bu ekser

10 Bu makale için bk. *Dârülfünûn Derslerinden*, Tâbî: Dârülfünûn-ı Osmânî Hukuk Şubesi Birinci Sene Talebesinden 6083 Numerolu Sermed, Sırât-ı Müstakîm Matbaası, Dârulhilâfe 1328, ss. 1-16.

11 “Şey sabit oldu.”

12 “Şey gerçek/doğru oldu.”

13 “Şeyi ispat ettim.”

14 “Şeyi gerçekleştirdim.”

ulemânın kavli olup sâhib-i *Miftâh*¹⁵ buna muhalifdir. Onun re'yine göre, lafz-ı mezkûr ism-i fâil manasına olduğu takdirde, âhirindeki "tâ" te'nîse alâmet olduğu gibi, ism-i mefûl manasına olduğu takdirde dahi te'nîse alâmetdir. Zira bu takdirde mevsûf-i mukadderin sıfatı olup, ibare "kelimetün hakikatün" takdirindedir.

Mefûl manasına "faîl" sîgasında müzekker ve müennes müsavi ise de bu müsâvât (s. 2) mutlak olmayub, belki ¹⁶رَجُلٌ فَتِيلٌ ve ¹⁷إِمْرَأَةٌ جَرِيحٌ gibi mevsûfu kendisiyle beraber zikrolunan sîgalara mahsusdur. Hakikatin ma'nâ-yı ıstılâhîsindeki kuyûdun izahı da ber-vechi âfîdir.

Vaz', vâzî' itibariyle şer'î, lügavî, ıstılâhî, örfî olmak üzere dört kısma münkasimdir. Gerek ehl-i lügat tarafından olsun ve gerek başkası cihetinden olsun, ale'l-ıtlak vaz' bir lafzı bi-lâ karîne delâlet edeceği bir manaya tayinden ibarettir. Vaz'ın manası bu olunca, "hakikat"ın şu tarifi, "salât" lafzı gibi hakikat-i şer'iyeye ve "esed" lafzı gibi hakikat-i lügaviyye ve "kelime" lafzı gibi hakikat-i ıstılâhiyyeye ve "dâbbe" lafzı gibi hakikat-i örfiyeye şamil olur. Bi-naenaleyh bir lafzın hakikat olmasında muteber olan şey, o lafzın istimal olunduğu manaya evzâ-ı erbaanın birisiyle veyahut bütünüyle vaz' edilmiş olması; mecaz olmasında muteber olan şey de onda öyle bir vaz'ın bulunmamasıdır. Hatta bir lafzın istimal olunduğu manaya vaz'ında bütün evzâ' ittifak etmiş ise, o lafız hakikat-i mutlakadır, "esed" lafzı gibi. Zira bu lafız lügatte ¹⁸حَيَوَانٌ مُفْتَرَسٌ manasına vaz' edilmiş ve evzâ-i sâireden hiç birisiyle şu lafzın diğer manaya nakli işitilmemiştir ki, bir lafzı manaya vaz'ında evzâ-ı erbaa ittifak etmeyib de belki bu vaz' evzâ-ı mezkûreden bazısıyla vukua gelmiş ise, o lafız her ne kadar cihet-i uhrâya nazaran mecaz ise de o manaya vaz'ının vukua geldiği tarafla mukayyed bir hakikattir. "Dua" manasında istimal olunan "salât" lafzı gibi. Zira "salât" lafzının "dua" manasına vaz'ı, yalnız ehl-i lügat canibinden vaki olduğu için şu lafız bu manada lügaten hakikat ve şeran mecazdır.

Hakikat gibi mecaz da mutlak ve mukayyed kısımlarına münkasimdir.

15 *Miftâh* Arap grameri ve belagatine dair Ebû Ya'kub es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) yazmış olduğu *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserdir. Sekkâkî, Arap belagatinde çığır açmış bir dil bilginidir. Hayatı ve eserleri hakkında bk. İsmail Durmuş, "Sekkâkî, Ebû Ya'kûb", *DİA*, c. 36, ss. 332-334; Mehmet Sami Benli, "Miftâhu'l-ulûm", *DİA*, c. 30, ss. 20-21.

16 "Öldürülmüş bir adam."

17 "Yaralı bir kadın"

18 "Yırtıcı bir hayvan"

Çünkü bir lafzın istimâl olunduğu manaya adem-i vaz'ında bütün evzâ' ittifak etmiş ise, o lafız mecaz-i mutlakdır. ¹⁹رَجُلٌ شَجَاعٌ manasında istimal olunan "esed" lafzı gibi. Zira bu lafız şu manaya hiçbir vaz' ile mevzû' olmayıp belki müşâbehet alâkasıyla onda müstameldir ve eğer bir lafzın istimal olunduğu manaya adem-i vaz'ında bütün evzâ' ittifak etmeyip de belki o mananın gayr-i mevzû'un leh olması bazı evzâ' cihetiyle ise, lafz-ı mezkûr işte o cihetle mukayyed bir mecazdır. (s. 3) "Erkân-ı mahsûsa" manasında istimal olunan "salât" lafzı gibi ki, lügaten mecaz ve şeran hakikattir.

Hülasa: İşte "salât" lafzında olduğu gibi, eğer cihet-i müteaddid olursa, ma'nâ-yı vâhîde nisbetle lafz-ı vâhid hem hakikat hem de mecaz olur. Hatta velev ki cihet vâhid olsun, itibarlar muhtelif olduğu surette bile, ma'nâ-yı vâhîde nisbetle lafz-ı vâhidin hem mecaz hem de hakikat olması caizdir. Lügatte "feres" manasında istimal olunan "dâbbe" lafzı gibi. Zira feresde iki itibar vardır. Birisi "yerinde gezen hayvan" mefhum-i küllisi efradından olması, diğeri de "zevâtü'l-erbaa yani dört ayaklı hayvan" ma'nâ-yı küllisi cüz'iyâtından bulunmasıdır.

"Feres" birinci itibar ile "dâbbe" lafzının ma'nâ-yı hakikisi ve ikinci itibar ile ma'nâ-yı mecazîsidir. Binaenaleyh "dâbbe" lafzı "feres" manasında birinci itibar ile istimal olundukda hakikat-i lügaviyye ve ikinci itibar ile istimal edildikde mecaz-i lügavî olur. Çünkü birinci itibar ile lügatde "dâbbe" lafzı "feres" manasına mevzu olduğu halde, ikinci itibar ile o manaya mevzu değildir.

İzâhât-ı mesrûdeden müstebân olduğu üzere, tarifde kayd-ı haysiyyet mu-teber olub tarif-i mezkûr, "hakikat, vaz' olunduğu manada o manaya vaz' edilmiş olması itibariyle istimal olunan lafızdır" suretindedir.

Hakikat ile mecaz lafz-ı müstamelin avârzından²⁰ oldukları için tarifdeki istimal kaydında -lafzın manaya hîn-i vaz'ında olduğu gibi- ba'de'l-vaz' ve

19 "Cesur bir adam"

20 Araz (çoğulu: Avâriz) sözlükte, "sonradan ve tesadüfen ortaya çıkan, ansızın baş gösteren, varlığı devamlı ve zorunlu olmayan durum; hastalık, felâket" gibi manalara gelir. İslâm filozofları arazı "Bir konuda bulunan durum", "Cevherde ortaya çıkan ve devamlı olmayan şey", "Bizzat mevcut olamayan, başkasıyla var olan sıfat", "Boşlukta yer tutan bir varlıkta bulunabilen şey" ve "Bizzat var olan varlıkta ortaya çıkan durum" gibi çeşitli şekillerde tarif etmişlerdir. Bu tanımlardan arazın "sonradan olan" (hâdis), "devamsız hal" ve "sıfat" şeklinde bir takım temel özelliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Arazilara hareket, sükûn, hayat, ölüm, renk, tat, koku, ses, kudret, işitme, görme, sıcaklık ve soğukluk gibi nitelikler örnek verilebilir. Araz hakkında bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Araz", *DİA*, c. 3, ss. 337-342.

kable'l-istimal bir lafza gerek hakikat ve gerek mecaz tesmiye edilmeyeceğine delalet vardır.

Metin

“Hakikatin tarifinde mürtecel ve menkul dahi dâhil olur.”

İzah

Mürtecel, vaz'-ı evvel ile vaz' olunduğu mananın gayri bir manada bi-lâ alâkatin istimal-i sahih ile müstamel olan lafızdır. Bi-lâ alâkatin istimal sahih ise, vaz'-ı cedîd olduğundan, mürtecelin vaz'-ı sâni ile vaz' olunduğu manada müstamel lafız olarak hakikat olduğunda şüphe yokdur. Elfâz-ı müştereke hep bu kabildendir. Sâhib-i *Tenkîh*²¹ “mürtecel vaz' olduğu mananın gayri bir manada istimal olunan elfâz kabilindedir” demiş ise de onun böyle demesi ancak mürtecelin vaz'-ı evveline nazarandır.

Menkûl vaz' olunduğu mananın gayri bir manada istimali galib olan ve o mana kendisinden bi-lâ karine fehm olunabilen ve evvelki mana ile bu mana arasında alâka bulunan lafızdır.

(s. 4) Galebe-i istimal dahi ayrı bir vaz' olduğu ve lafzın istimal olunduğu manaya delâletinde karniyyeye de ihtiyacı olmadığı cihetle, menkûlün dahi hakikat olduğunda şüphe yokdur. Menkûliyet ancak nâkil cihetinden husule geldiği için menkûl nâkile nisbet olunarak menkûl-i şer'î, menkûl-i örfî, menkûl-i istilâhî denir de menkûl-i lügavî denilmez. Zira lügat asıl, nakil ise ona târîdir.

21 *Tenkîh*, Hanefî fakihlerinden Sadruşşerîa Ubeydullah b. Mes'ud b. Tâcişşerîa'nın (ö. 747/1346) fıkıh usulüne dair *Tenkîhu'l-usûl* adlı eseridir. Sadruşşerîa bu eserini *et-Tavzîh fi halli gavâmi-zi't-Tenkîh* adıyla şerh etmiştir. *Tenkîhu'l-usûl* yazıldığı günden beri Hanefî kültür havzasında yüzyıllar boyu usul-i fıkıh ders kitabı olarak okutulmuştur. Sadruşşerîa'nın hayatı, eserleri ve özellikle *Tenkîhu'l-usûl* hakkında bk. Şükrü Özen, “Sadruşşerîa”, *DİA*, c. 35, ss. 427-431; Şükrü Özen, “Tenkîhu'l-usûl”, *DİA*, c. 40, ss. 454-458.

Hakikatin Hükümü

Metin

“Âmm olsun hâss olsun, emir olsun nehiy olsun, niyet edilmiş olsun edilmemiş olsun, alelîtlak hakikatin hükümü vaz’ olunduğu mananın sübutu ve o manadan nefyinin imtinâ ve müştereke²² müreccah olan mecaza rüçhanıdır.”

İzah

Hakikatin vaz’ olunduğu manadan nefyinin imtinândan maksad, hakikatin ıtlak olunduğu şeyden ma’nâ-yı hakikatin nefyinin imtinâdır. Çünkü nefy olunacak şey lafız değil manadır. Binaenaleyh pedere “peder değildir” denilmek sahih olmaz yani “peder” lafzının ma’nâ-yı hakikisi o lafzın hakikat olarak ıtlak olunduğu şeyden selb edilmez. “Zira bir şeyi kendi nefisinden selb batıldır”, fakat “cedd”e “peder değildir” denilmek sahihtir. Çünkü bunda bir şeyi nefisinden selb yokdur.

Soru: ²³ مَا هَذَا بَشَرًا ayet-i celilesinde nisvân-ı Mısır’ dan hikâye tarikiyle Hazreti Yusuf aleyhisselamdan beşeriyet nefy olunmuşdur. Beşeriyet ise Yusuf aleyhisselamın ma’nâ-yı hakikisidir. Mademki ma’nâ-yı hakikin hakikiyyetinden nefyi mümtenidir, bu halde şu ayetteki nefyin vechi nedir?

Cevap: Mevzu-ı bahsimizdeki mümteni’ olan nefyden maksad hakikaten nefydir, ayet-i kerimede beşeriyetin Yusuf aleyhisselamdan nefyi ise hakikaten nefiy değil belki onun cins-i beşerden olmadığını bi-tarîki’l-mübalağa iddia suretiyle nefydir.

22 Müşterek, sözlükte “ortak olunan şey” demektir. Fıkıh usulünde müşterek “Her biri ayrı vaz’ ile olmak üzere birden fazla manaya gelen lafız” demektir. Arap dilinde müşterek için verilen en meşhur örneklerden biri olan “ayn” lafzı “göz, su pınarı, casus, altın” gibi manalara gelir. Türkçede bu tür sözcüklere “çok anlamlı” (İngilizcede “polysemous”, Fransızcada “polysémique”, Almancada “polysem”) denir. Mesela “görme organı, suyun çıktığı kaynak” gibi manalara gelen “göz” kelimesi böyledir. Müşterekin manalarının birden fazla olması onu hâstan, bu manalar için ayrı ayrı vaz’ edilmiş olması ise âmdan ayırmaktadır. Müşterek kavramı hakkında bk. İsmail Durmuş, “Müşterek”, *DİA*, c. 32, ss. 171-172; Ferhat Koca, “Müşterek-Fıkıh Usulü”, *DİA*, c. 32, ss 172-174.

23 “Kadınlar Yusuf’u görünce şaşır ellerini kestiler ve ‘Allah’ı tenzih ederiz ama bu insan değil, ancak çok güzel bir melektir’ dediler.” Yusuf 12/31.

Hakikatin mecaza rüçhanı da hakikatin karineden istiğnâsına, mecazın ise ma'nâ-yı hakikiyi iradeden mani bir karineye ihtiyacına mebnidir.

(s. 5) Tenbih

Hakikatin mecaza rüçhanı ma'nâ-yı hakiki ile ma'nâ-yı mecâziden her birini irade mümkün olan ve iştirak lafzı bulunmayan suretlere mahsusdur. Binaenaleyh bir lafız, mecaz ile müşterek arasında deveran ederse, müşterek hakikat olduğu halde ona haml olunmayıb mecaza haml olunması akreb ve akvadır. Zira karine-i muayyene hafî olduğu takdirde, müşterek ma'nâ-yı maksudun fehmini ihlal eder. Yani ondan maksud olan mana anlaşılmaz. Hâlbuki mecazda böyle bir mahzur tasavvur olunamaz. Zira ma'nâ-yı hakikiyi iradeden mani karine var ise mecaza, yoksa hakikate haml olunarak ma'nâ-yı maksudun fehmine hanel gelmez. "Vatı" manasında hakikat, "akid" manasında mecaz veya hud her ikisinde müşterek olmak ihtimalleri arasında deveran eden "nikâh" lafzı gibi.

Bir de mecaz müşterekten ekserdir. Bu da bi'l-istikrâ malumdur. Hâlbuki ekalli eksere ilhak evlâ ve elyaktır. İşte metinde mecazı, "müştereke müreccah olan" kaydıyla tavsif, bu gibi nüktelere mebnidir.

Mecaz

Metin

"Mecaz vaz' olunduğu mananın gayri bir manada bir alâka ile istimal olunan lafızdır."

İzah

Mecaz mef'al veznindedir. İsm-i fâil manasında olarak mastar-ı mîmîdir. "Mekânını tecavüz etdi" demek olan مَكَانًا كَانَتْ كَافٍ kavlinden me'huzdür. Binaenaleyh bunun ma'nâ-yı lügavisi, "mekânını tecavüz eden şey" demek olub, ba'dehû metinde zikr olunan ma'nâ-yı ıstılâhîye nakl edilmiştir.

Vaz' olunduğu mananın gayri bir manada maa'l-alâka istimal olunan lafız da mevzı-ı aslîsini tecavüz etmiş olduğundan "mecaz" unvanını almıştır.

Hakikatin tarifinde olduğu gibi, mecazın tarifinde dahi kayd-ı haysiyet muteberdir. Bu kayıd, vuzûhuna binaen ekseriya ve bâhusus şu tariflerde ol-

duğu veçhile hüküm, kayd-ı haysiyeti müşîr (s. 6) olan bir vasfa ta'lik olduğu takdirde, bi-tarîki'l- evlâ hazf olunur. Çünkü hükmün öyle bir vasfa ta'liki, o vasfın hükme illiyeti müfîd olduğundan, artık kayd-ı mezkûru zikr zâid kalır.

Bu tariflerde hüküm, hakikat ile mecazdan her birinin lafz-ı müstamel olmasından, vasıfda o istimalin hakikatte ma'nâ-yı mevzû' lehde, mecazda dahi ma'nâ-yı gayr-i mevzû' lehde bulunmasından ibarettir. Şu halde hakikat "vaz' olunduğu manada, o manaya vaz' edilmiş olması itibariyle istimal olunan lafız" demek olduğu gibi, mecaz da "vaz' olunduğu mananın gayri bir manada, o manaya vaz' edilmemiş olması itibariyle ve fakat bir alâka-i mutebere ile istimal olunan lafız" olduğundan, şu tarifler efradını câmi' ve ağıyârını mâni' olarak, "salât" ve emsali lafızlar ile hakikatin tarifi mecaz ile mecazın tarifi dahi hakikat ile müntakız olmaz.

Zira ehl-i şeriatın "salât" lafzı "dua" manasında istimali bu lafzın şeriatda "dua" manasına vaz' edilmiş olması cihetiyle ve "erkân-ı mahsusa" manasında istimali dahi şeriatda o lafzın "erkân-ı mahsusa" manasına vaz' edilmemiş olması itibariyle değil, belki emr bi'l-akdir.

Ehl-i lügatin "dâbbe" lafzını "feres" manasında istimali dahi böyledir. Eğer "dâbbe" lafzı "feres" manasında - feres'in hassaten 'dört ayaklı hayvan' mefhûm-i küllîsi efrâdından olması itibariyle - istimal edilir ise, mecaz olur. Zira feres, bu itibar ile dâbbe lafzının vaz' olunduğu mana değildir. Çünkü lügatde dâbbe lafzının "dört ayaklı hayvan" mefhûm-i küllîsi efrâdından bi-husûsîhî bazısına mevzu' olmadığı bedîhîdir. Ve eğer dâbbe lafzı feres manasında -feresin 'yerdegezen hayvan' ma'nâ-yı küllîsi efrâdından olması itibariyle- istimal edilirse, o halde dâbbe lafzı feres manasında hakikat olur. Zira feres bu itibar ile dâbbe lafzının lügatde vaz' olunduğu mananın aynıdır.

Metin

"Mecazlarda alâkanın semâî olması lazımdır. Fakat semâ' alâkanın şahsında değil, nev'inde muteberdir."

İzah

Bir lafzın hakikat olduğunu bilmek istimal olduğu manaya vaz' edilmiş olduğunu ehl-i lügatden istimâa mütevakıftır. Zira elfâzın maânîsine delâletleri zâtiyye değildir. Eğer zâtiyye olsa idi, ihtilâfât-ı emâkin ve ümem ile delâlât-ı

elfâzın ihtilaf etmemesi (s. 7) bâis ve lisan tahsiline kimsenin mecbur olmaması lazım gelirdi, hâlbuki bu lâzım bâtil olduğundan melzûm dahi bâtildir.

Ulema bu meselede ittifak ettikten sonra, bir lafzın istimal olduğu manada mecaz olduğunu bilmek hususunda ihtilaf edib, kimi “hakikatte olduğu gibi, elfâz-ı mecaziyyede dahi bi-zevâtihâ yani ayrı ayrı olarak ehl-i lisandan mesmû’ olması lâzımdır” dedi; kimi de “bu hususta envâ-i alâkanın ehl-i lisandan menkul olması kâfidir” kavlini iltizam eyledi.

Muhtar olan kavli sâni'dir. Zira ehl-i lügatden bi-zevâtihâ mesmû olmayan istiârât-ı garîbeyi ihtirânın turuk-ı belâgatdan olduğuna erbâb-ı lisan ittifak etmişlerdir. Eğer elfâz-ı mecaziyyenin eşhâsında semâ' şart olsa idi, ehl-i lisan nezdinde ihtirâ-ı mezkûrun turuk-ı belâgatdan olmaması lâzım gelirdi; bu lâzım ise bâtildir. Hatta bu babda nev-i alâkanın nakli kâfi olduğundan, ehl-i lisan mecâzâtı hakâyıkı tedvin ettikleri gibi tedvin etmediler.

“Elfâz-ı mecaziyyenin bi-zevâtihâ ehl-i lisandan mesmû’ ve menkul olması lâzımdır” diyenler, şu sözlerini isbat için “mücerred alâkanın vücuduyla bir lafza mecaz ıtlâkı sahih olsa idi, müşâbehet alâkasıyla insanın gayri bir şey-i tavîle “nahle” ve mücâveret alâkasıyla seyyide “şübke” ve sebebiyyet alâkasıyla ibne “eb” ıtlâkı caiz olmak lâzım gelirdi. Hâlbuki bu lâzım bi'l-ittifak bâtildir” deliline temessük etmişler ise de “mecazlarda nev-i alâkanın ehl-i lisandan menkul olması kâfidir” diyenler tarafından şu delilin mülâzamesine men' ile cevap verilmiştir. Zira, alâka bir lafza mecaz ıtlâkının sıhhatini muktezîdir, halbuki mahallin hususiyeti veyahut o mevzı'de istimalin adem-i cevazına ehl-i lügatin nassı veyahud o alâkanın adem-i kifayeti gibi bir mâniden dolayı, muktezânın muktezîden tehâlûf etmesi yani muktezî bulunub da muktezânın bulunmaması ise, muktezînin muktezî olmasına münâfi değildir. Çünkü adem-i mani illetten cüz ise de muktezîden cüz değildir.

Alâkanın Envâi

Metin

“Mecaz gerek lügavî olsun ve gerek ‘nikâh’ manasında istimal olunan ‘bey’ ve ‘hibe’ lafızları gibi şer’î olsun, alâkası evvel emirde iki kısma münkasimdir. Birisi (s. 8) hakikaten veyahut itibaren müşâbehet, diğeri de gayr-i müşâbehet tir. Alâka-i müşâbehet nev-i vâhideye münhasır ise de alâka-i gayr-i müşâbehet envâ adedine münkasim olub onlar da kevn, evl, istîdâd, hulûl, cüz’iyye, sebe-

biyye, şartiyyeden ibarettir.”

İzah

Muhakkıkînin reylerine göre ma'nâ-yı hakiki ile mecazî arasındaki alâka sekiz nev'e münhasırdır. Zira beyanı sadedinde bulunduğumuz mecaz ya istiaredir veya mecaz-ı mürseldir. Eğer istiare ise, alâkası ancak müşâbehettir. Şu kadar ki, müşâbehahet alâkası “esed” lafzı “racülün şücâun” manasında istimalde olduğu gibi hakikiyyeden ve şücâi cebâne, basîri a'mâya, seyyieyi cezaya ıtlakda olduğu misillü itibariyyeden yani müşebbeh ile müşebbehün bihin vasıfları arasındaki tezdâ tenâsüb menzilesine tenzil suretiyle iddiadan eamdır. Ve bu da şu misallerde olduğu gibi, telmih²⁴ veya tahakküm veyahut tefe'ül veyahut müşâkele²⁵ vesaire gibi nüktelere mebnîdir.

“Eğer mecaz istiare olmayıb da mecaz-ı mürsel ise, alâkası müşâbehahetin gayrı zikrolunan envâ-ı seb'adan birisidir. Zira bu takdirde ya ma'nâ-yı hakiki ma'nâ-yı mecaziye –velev ki, mütekellimin nazarında olsun- bilhassa bazı ezmânda bilfiil hâsıldır veyahut bilfiil hâsıl değildir. Eğer bilfiil hâsıl ise, bundan iki ihtimal vardır. Zira ma'nâ-yı hakikiyyenin ma'nâ-yı mecaziye hâsıl olduğu o bazı ezmân kelamdaki hükmün ma'nâ-yı mecaziye taalluk ettiği zamandan ya mukademdir veyahut muahhardır.

Eğer mukaddem ise, bu husul alâka-i kevndir.

“Yetimlerin mallarını kendilerine verin” mealinde olan وَأَتُوا الْيَتَامَىٰ أَمْوَالَهُمْ²⁶ ayet-i celîlesindeki الْيَتَامَىٰ lafzı gibi. Zira الْيَتَامَىٰ lafzı şu emir ile tekellüm zamanında hakikat ise de vakt-i îtâda yani i'tâ hükmünün ona taalluku zamanında mecazdır.

Çünkü: Vakt-i îtâ bi'l-bedâhe vakt-i bülûğ olduğundan, şu zamanda الْيَتَامَىٰ lafzıyla kendi ma'nâ-yı hakikisini irade gayr-i caizdir. Eğer ma'nâ-yı hakikin

24 Belagat ilminde telmih, nazım veya nesirde bir ayete, bir hadise, kıssa, olay, vecize, şiiir, ata-sözü vb.ne gönderme yapma sanatıdır. Bk. İsmail Durmuş, “Telmih”, *DİA*, c. 40, ss. 407-408.

25 Müşâkale sözlükte, “iki şeyin biçim ve tarz yönünden benzeşmesi ve uyuşması” anlamına gelir. Bedî ve beyan ilminde müşâkale, “bir söz içinde iki kelime arasındaki biçim benzeşmesi” olarak tanımlanmıştır. Müşâkale, edebî bir amaç veya nükte için bir kelimenin başka bir anlam ve bağlamda tekrar edilmesi şeklinde gerçekleşir. Müşâkale hakkında bk. İsmail Durmuş, “Müşâkale”, *DİA*, c. 32, ss. 154-155.

26 en-Nisâ 4/2.

ma'nâ-yı mecâziye hâsıl olduğu zaman kelamdaki hükmün ma'nâ-yı mecaziye taallukundan muahhar ise, bu husûl dahi alâka-i evldir.

²⁷عَصْرَتْ الْخَمْرُ ve ²⁸فَتَلَّتْ قَتِيلًا cümlelerinde "hamr" ve "katil" lafızları gibi. (s. 9) Zira bu lafızlar şu cümleleri tekellüm zamanında hakikat iseler de "asr" hükmünün "hamr"e ve "katil" hükmünün "katil"e taalluku zamanında mecazlar dır.

Çünkü "asr" hükmünün "hamr"-ı hakikiye ve "katil" hükmünün maktûl-i hakikiye taalluku batıldır. Ve alâkaları da evldir. Zira ma'nâ-yı hakikinın onlara husulü kendilerine hükmün taallukundan muahhardır. Fakat "Babasının yetim olarak bıraktığı racüle ikram et" ve "Asîri hamr olduğu zaman içme" cümlelerindeki "yetim" ve "hamr" lafızları hakikattir. Zira bu misallerde muhatabın kendisine ikram ile memur olduğu ricâl "babası bıraktığı zaman" ikram olduğu zaman denilecekti, hakikaten yetim olduğu gibi, "hamr olan şarabından nehy olduğu" asîr de vakt-i nehyde hakikaten "hamr" dır.

Kevn ve evl alâkalarında, ma'nâ-yı hakikinın ma'nâ-yı mecazin bilfiil husulü, hükmün ma'nâ-yı mecâziye taalluku zamanında veyahut cemî ezmânda olmak ihtimalleri dahi vârid-i hâtır oluyor ise de bu ihtimaller bâtıldır. Zira eğer bu husul hükmün ma'nâ-yı mecâziye taalluku zamanında veyahut cemî ezmânda olur ise, bu takdirde lafız hakikat olmasa bile şu alâkalar ile mecaz da olmaz; eğer ma'nâ-yı hakiki ma'nâ-yı mecâziye bilfiil hâsıl değilse, bunda dahi iki ihtimal vardır.

Ya ma'nâ-yı hakiki ma'nâ-yı mecâziye bilkuvve hâsıldır.

Veyahut asla hâsıl değildir.

Eğer bilkuvve hâsıl ise, işte bu husul alâka-i isti'dâddır. "Küpün içindeki hamr müskirdir" cümlesindeki "müskir" lafzı gibi ki, bilkuvve müskir demektir.

Ve eğer asla hâsıl değilse, bunda dahi iki ihtimal vardır.

Ya iki mana arasında bir nevi lüzum ve ittisal vardır veyahut yokdur. Eğer yoksa alâka da yokdur ve eğer var ise bunda dört ihtimal vardır. Ya biri diğerinde hâl diğeri ona mahal veyahud biri hakikaten veya hükmen cüz, diğeri

27 "Şarap sıktım."

28 "Bir maktulü öldürdüm."

küll veyahud biri sebep diğeri müsebbeb veyahud biri şart, diğeri onunla meşruttur.

Eğer biri diğesinde hal, diğeri ona mahal ise, beyinlerindeki alâka “hulûl” dur. 29. يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ ayet-i kerimesindeki “yed” lafzını “kudret” manasında ve “kudret-i tûlâ” (!) terkindeki “kudret” lafzı “yed” manasında olduğu gibi buradaki hulûl “husûl” manasına olub arazın cevherde³⁰ cismin mekânda husulünden ve rahmetin cennette husulü (s. 10) gibi sâirden eamdır. Binaenaleyh hulûl alâkasıyla, cenneti rahmet ve rahmeti cennet manasında istimal dahi caizdir.

Ma'nâ-yı mecazî ile ma'nâ-yı hakikin şahs-ı vahidde veyahud mahal-ley-n-i mütekâribeynde veyahud hayyizeyn-i mütekâribeynde hulûlleri dahi “alâka-i hulûl” aksâmındandır.

Hayat-ı imanda, rıza-yı ilahiye rıza-yı resulde 31. مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ kavli-i şerifi delâletiyle beyt-i Haram’da istimal gibi.

Birincisi cüz’ü külden, ikincisi küllü cüz’de istimale misaldir. Burada cüz’, hakiki ile hükmî olmaktan eamm olduğundan, cüz’iyyet ve külliyye alâkasıyla mecazda –mutlakı hakkîde haml suretinde olduğu gibi- mutlakı³² mukayyedde ve –marazı enfe ve “mişfer”i şefeye itlakda olduğu misillü- mukayyedi mut-

29 “Allah’ın eli (yedullah) onların ellerinin üstündedir.” el-Fetih 48/10.

30 Cevher, (çoğulu: Cevâhir) kelimesi sözlükte, “değerli taş, maden ve mineral” manalarına gelir. Terim olarak cevher, “kendi başına bulunan, değişmeyen, daima bir yüklem konusu olup kendisi yüklem olmayan öz varlık” demektir. Mantık, felsefe ve kelâm ilimlerinin temel kavramlarından biri olan cevheri Tehânevî, “kadîm olsun hâdis olsun, kendi başına (kâim binefsihî) bulunabilen varlık” şeklinde tarif etmiştir. İslâm kelâmcıları cevher kelimesini el-cevherü’l-ferd (cevher-i ferd) ve el-cevherü’l-vâhid gibi terkipler halinde “atom” karşılığında kullanmışlardır. Cevher hakkında bk. İlhan Kutluer, “Cevher”, *DİA*, c. 7, ss. 450-455.

31 “Orada... İbrahim’in makamı vardır.” Âl-i İmrân 3/97.

32 Usul-i fıkhıta mutlak kavramı, “Gayri muayyen bir ferdi veya fertleri gösteren ve herhangi bir sıfatla kayıtlanmış olmayan lafız”, mukayyed ise “Gayri muayyen bir ferdi veya fertleri gösteren ve herhangi bir sıfatla kayıtlanmış olan lafız” şeklinde tarif edilir. Meselâ “adam, kitap, öğrenci” sözcükleri mutlak; bunlara “imanlı adam, kıymetli kitap, çalışkan öğrenci” şeklinde bazı kayıtlar konduğunda ise mukayyed olur. Bir nasta mutlak olarak yer alan bir lafız, başka bir nasta mukayyed olarak gelmemişse, mutlak haline göre amel edilir ve takyidinde dair delil bulunmadıkça takyid edilmesi doğru olmaz. Bir nasta mukayyed olarak yer alan bir lafız ise, başka bir nasda mutlak olarak geçmemişse, kayıtlı haline göre amel edilir ve kaldırıldığına dair delil bulunmadıkça bu kaydın dikkate alınması gerekir. Mutlak ve mukayyed terimleri için bk. Ferhat Koca, “Mutlak”, *DİA*, c. 31, ss. 402-405.

lakda istimal dahi dâhildir. Zira mutlak mukayyedin zaten cüz'ü değilse de mefhûmen cüz'üdür. Eğer iki manadan biri sebep diğeri müsebbeb ise beynlerindeki alâka sebebiyyet ve müsebbebiyyettir. Sebebiyyet de ya failden ibaret olan sebebiyyet-i hârice olur. ³³رَأَيْنَا أَنَّمَطَرَتِ السَّمَاءُ نَبَاتًا cümlesindeki nebatı; ³⁴رَأَيْنَا أَنَّمَطَرَتِ السَّمَاءُ نَبَاتًا kavlindeki gaysi, nebatta istimal suretinde olduğu gibi veyahud sebebiyyet-i gâiyyedir. Hamri, "ineb" manasında ve ahdi "vefa" manasında istimal gibi. Demi "diyet" de mevti mühlik olan maraz, cerh ve darbda istimal sebebiyyet ve müsebbebiyyet-i hârice alâkasıyla mecazdan olduğu gibi. ³⁵وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ kavli-şerifindeki "iman"ın "uhûd" manasında istimali dahi sebebiyyet-i gâiyye alâkasıyla mecaz aksâmındandır.

Eğer iki manadan biri şart diğeri onunla meşrut ise, beyinlerindeki alâka "şartıyyet" dir. İmanı salâtta ve masdarı fail ve mefulde istimal gibi. Birincisi şartı meşrûtiyyette, ikincisi meşrûti şartta istimale misaldir. Zira müntesibeyn nisbetin şartlarıdır.

Birisi, diğerrinin altı olmak da alâka-i şartıyyette dâhildir. ³⁶وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ kavli şerifinde lisân-ı sıdkın zikr-i hasen manasında istimali gibi.

(s. 11) Tenbih

İtibârât-ı mutelife ile şu alâkaların içtimai caiz olur. Mesela, "mişfer"i şefe-i insana ıtlak hem istiare ve hem de mecaz-ı mürsel olabilir; eğer gızzatte teşbih kast olunur ise istiare ve eğer bunun küllü cüz'e yani mukayyedi mutlaka ıtlak kabilinden olduğu nazar-ı itibara alınır ise, mecaz-ı mürsel olur.

Hamri, ineb manasına ıtlakın dahi sebebiyyet-i gâiyye için olması caiz olduğu gibi, alâka-i evliyye için olması da caiz olabilir.

Sairleri de bunlara makîsdir.

Bu zikrolunan sekiz nevi alâka ile esmâ-i lügaviyyede mecaz caiz olduğu gibi, kelimât-ı şer'iyede dahi caiz olur. Şöyle ki: İki tasarruf-ı şer'î, bir vasf-ı lâzım-ı beyinde iştirâk eder. Veyahud birisinin manası diğerrinin manasına

33 "Gök bitki yağdırdı."

34 "Sağanak yağmuru gördük."

35 "Onların imanları yok."

36 "Ve bana gelecekler içinde güzel bir nam tahsis eyle!" eş-Şuarâ 26/84.

sebeb olur. Çünkü sâbıkan zikr olunduğu vechile, müfredât-ı mecazda semâ' şart olmayıp, belki alâkanın vücudu muteberdir. Binaenaleyh, alâka gerek bi-hasebî'l-lüga olsun ve gerek bi-hasebî'ş-şer' olsun, kezâlik kelam dahi gerek haber olsun ve gerek inşa olsun, mecaz caiz olur.

Müşâbeh, bir keyfiyyet ve bir sıfatta ittifaktan ibaret olduğu için mecaz-ı şer'îde alâka-i müşâbeheden bazen "ma'nâ-yı meşrûada ittisal" unvanıyla tabir olunur. Amma o mananın meşru olması ne suretle olursa olsun, işte nikâh manasında istimal olunan "hibe" ve "bey" lafızları gibi ki, bunlar mecâzât-ı şer'iyedendir. Zira şer' de "hibe" lafzı "milk-i rakabe"yi, "nikâh" lafzı da "milk-i müt'a"yı müfid ve "milk-i rakabe" "milk-i müt'a"ya sebep olduğu için şer'an sebebi müfid olan lafız zikrolunub ondan müsebbebi kasd etmek caiz ve binaenaleyh Resul aleyhisselamın nikâhı gibi, bize göre başkasının nikâhı da "hibe" lafzıyla münakid olur. Fakat menkûha hürre olmak şartıyla. Zira eğer menkûha câriye olursa, temlîk-i ayne mahallin kabiliyetine binaen, hakikatıyla amel mümkün olduğundan, hibe sabit olur.

Lakin Şâfiî'ye³⁷ göre, Resul aleyhisselamdan başkasının nikâhı ancak nikâh ve tezcic lafızlarıyla münakid olub, "hibe" lafızlarıyla münakid olmaz. Zira ³⁸ خَالِصَةً لِّكَ kavli-şerifi (s. 12) delaletiyle, "hibe" lafzıyla nikâhın sıhhati Resul aleyhissalâtü vesselam efendimize mahsusdur. Bir de nikah sübût-ı neseb, adem-i inkıtâ-ı nesil, zinadan ictinâb, tahassul-i ihsan³⁹, emr-i maişetde zevc ile zevceden her birinin diğerinden istimdâdı, nafaka ve mihrin vücubu, hürmet-i müsâhere⁴⁰, cereyân-ı tevârüs gibi mesâlih-i müştereke için meşru olmuş bir akid olub, nikah ve tezcic lafızları ise "zamm" ve "beynehümâda ittihad" ve "ber-vech-i ittihad telfik" manalarını müş'ir olduklarından, bunların şu

37 Şâfiî'nin asıl adı Muhammed b. İdris eş-Şafii (ö. 204/820) olup İslam hukuk mezheplerinden Şafii mezhebinin kurucu imamıdır. Hayatı ve eserleri için bk. Bilal Aybakan, "Şafii", *DİA*, c. 38, ss. 223-233.

38 "Sırf sana mahsus olmak üzere." el-Ahzâb 33/50.

39 İhsan, kelimesi sözlükte, "bir şeyi, bir kimseyi iyice korumak" manalarına gelir. Fıkıh literatüründe ise ihsan, "bir kimsenin fiilen veya hükmen zinaya karşı tam bir koruma altında olması ve bunu sağlayacak belli bir konuma sahip bulunması" demektir. İhsan, İslam ceza hukukunda zina suçunda recm cezasının uygulanabilmesi için suçluda, zina iftirasında da haddin uygulanabilmesi için mağdurda aranan niteliği ifade eder. İhsan sahibi erkeğe muhsin, kadına muhsine adı verilir. Muhsan/muhsana ise, "evli, hür ve iffetli Müslüman kimse" demektir. İhsan hakkında bk. Şamil Dağcı, "İhsan", *DİA*, c. 21, ss. 546-548.

40 Hürmet-i müsâhere, evlenmeden doğan (sıhrî, kayın) hısımlık sebebiyle meydana gelen haramlık demektir. Bk. Fahrettin Atar, "Muharremât", *DİA*, c. 31, ss. 6-8.

makâsıd ve mesâliha delâlet-i tâmmeleri vardır. Hâlbuki başkaları makâsıd-ı mezkûreye delaletten ârîdir.

Tarafımızdan birinci delile cevap, hibe lafzıyla nikâhın Hazreti Resul'e ihtisası, akıldan baîddir. Çünkü bunda bir mana yoktur. Şu halde, خَالِصَةً لَكَ kavli-i şerifinden maksad, hükümde yani adem-i vücûb-ı mihirde ihtisasdır.

Bu ise Aleyhisselâtu vesselâm Efendimiz Hazretlerinin gayrisi hakkında vücûb-ı mihir ile beraber hibe lafzıyla akd-i nikâhın sıhhatine münâfi değildir. Yahud bu ayetten maksad nefsinin Resul aleyhisselama hibe eden mer'enin Resul'e ihtisâsı ve bir daha gayrisiyle izdivacının adem-i cevazıdır. Zira وَأَزْوَاجُهُ وَأُمَّهَاتُهُM⁴¹ ayet-i celilesiyle ezvâcü'n-nebî zât-ı risâletpenâhilerinden başka kimseye helal değildir.

Delîl-i sâniye cevabımız; akd-i nikâhın zikrolunan mesâlih için meşru olduğunu teslim etmeyiz. Nikâh, zevcin zevceye malik olması için meşrudur; mesâlih-i mezkûre şu mâlikiyyete müterettib semerâttır. Bu mülke bedel, zevc üzerine mihrin lazım gelmesi, talakın yed-i zevcede olması dahi buna delildir. Zira izâle-i mülk ancak mâlikine mahsusdur. İmdi "nikâh" ve "tezvic" gibi lügat-i mülke delalet etmeyen lafızlar ile nikâh sahih olunca mülke delâlet eden hibe lafzıyla nikâhın sahih olması evlâ bî't-tarîkdır.

Eğer, "nikâhın meşruiyeti ancak zevcin zevceye mâlik olması için ise, nikâh ve tezvic lafızlarıyla nikâhın sahih olmaması iktiza eder; zira bunların mülke delaletleri yoktur" diye itiraz edilirse; biz de buna "nikâh ve tezvic lafızlarıyla nikâhın sahih olması, bu lafızlar şu akdın âlemi menzilesinde olduğu ve âlemlerde ise isim ile müsemma⁴² arasında münasebetin bulunması ve ma'nâ-yı lügavîye riayet edilmesi vacip olmadığı içindir. Binaenaleyh bu lafızların mülke adem-i delaletleri, onlar ile nikahın sıhhatine muzır değildir" cevabını veririz.

(s. 13) Bey' lafzına gelince, bu da milk-i rakabeyi isbat ve ifadede "hibe"

41 "Onun eşleri onların (müminlerin) anneleridir." el-Ahzâb 33/6.

42 İsim sözlükte, "varlıklara verilen ad", müsemma "adlandırılan varlık" manasına gelir. Bu adlandırma işlemine ise "tesmiye" denir. İsim bir hakikate delâlet eden mutlak lafız, müsemma bu hakikatin kendisini oluşturan şey, tesmiye ise isim ile müsemma arasındaki irtibatı sağlayan manadır. Bir lafzın hangi anlam karşılığında kullanıldığını bilmek lafızla medlulü arasındaki özel nispeti bilmeye bağlıdır. Dilcilerin "isnad", kelâmcıların "tesmiye" dedikleri bu nispetin zorunlu olduğunu söyleyenlere göre, isimlerin müsemma'ya delâleti (vaz') tevkîfidir. İsim ile müsemma arasındaki ilişki hakkında bk. İlyas Çelebi, "İsim-Müsemma", *DİA*, c. 22, ss. 548-551.

lafzı gibidir. Hatta ondan fazlası bile vardır. Çünkü “hibe” de ivaz şart olmadığı halde, “bey” de ivaz lazımdır. Şu halde, “bey” lafzı nikâha “hibe” lafzından daha münasibdir.

Tenbih

Sebebiyyet alâkasıyla mecazda ma'nâ-yı hakikinin ma'nâ-yı mecâzinin kaybına sebep olması vacib olmayıp belki cinsine sebep olması kâfi ve binaenaleyh غَيْث⁴³ zikrederek ondan gerek مَطَر⁴⁴ ile ve gerek başka ماء ile husule gelen “nebat”ı irade caiz ise, sebebi müsebbebde istimal kabilinden olarak “hibe” ve “bey” lafızlarını da nikâhda istimal mecaz-ı mürsel olur. Amma sebebiyyet alâkasında ma'nâ-yı hakikinin ma'nâ-yı mecâzinin kaybına sebep olması vacip ise, o halde hibe ve bey’ lafızları nikâhda istimal mecaz-ı mürsel olmayıp istiare olur. Zira istiare meşhur ve birisinde akvâ ve a’ref olan bir ma'nâ-yı lâzimîde iştiraklerine binaen mütebâyinînden birisini diğesinde istimalden ibaret olup, burada dahi ma'nâ-yı nikâh, “hibe” ve “bey” lafızlarının manalarına mütebâyin ve fakat hibe ve bey’ de nikâhdan daha kavî olan “isbât-ı mülk” ma'nâ-yı meşhurunda onlara müşârikdir.

“İtk” lafzı “talâk” manasında istimalde dahi hüküm böyledir. Nitekim karîben gelecektir.

Metin

“Tarafeynin her birinde hem asalet hem de fer’iyyet bulunursa, her ikisinin dahi mecaz olması caiz olur. Sebeb ve ondan maksud olan müsebbeb, küll ve onu istilzam eden cüz, mahal ve ondan matlub olan hal gibi.”

İzah

Mecaz melzûmdan lâzıma intikâle mebnî olduğundan her mecazda ma'nâ-yı lüzûm vardır. Ve buradaki “lüzûm” un manası, “imtinâu'l-infikâk” manasında değil, belki “fi'l-cümle tebe’iyyet” manasına olduğu meşhur ve mukarrerdir.

43 غَيْث “Sağanak yağmur” demektir.

44 مَطَر “Yağmur” demektir.

Melzûm asıl ve metbûdur, çünkü intikal ondandır.

(s. 14) Lazım yani ma'nâ-yı mecazî de tâbî' ve fer'dir. Zira intikal onadır. Binaenaleyh beyinlerinde ittisal ve münasebet bulunan iki şeyden her biri min-vechin asıl, min-vechin fer' olur ise o halde her birini âharda mecazen istimal caiz olur.

Sebeb ile ondan maksud olan müsebeb gibi. Zira böyle olan sebep min-vechin asıldır. Çünkü müsebeb ona muhtac ve ona mebnîdir. Müsebeb de min-vechin asıldır. Çünkü müsebeb illet-i gâiyye menzilesindedir.

İllet-i gâiyye hâricte fâilin ma'lulü ve ondan müteahhar ise de zihinde fâilin fâiliyyetine illiyeti ve ona tekaddümü vardır.

Ulemâ-yı usûlün "ahkâm-ı ilel me'liyye ve esbâb-ı ilel âliyyedir"⁴⁵ sözleri dahi buna mebnîdir. Binaenaleyh böyle olan sebebi müsebebde ve müsebebi sebebde mecazen istimal caizdir. "Şirâ" lafzını "mülk" manasında ve "mülk" lafzını "şirâ" manasında istimal gibi. Hatta birisi "Bir abde mâlik olur isem hürdür" dedikten sonra, bir abdi müteferrikan iştirâ etse yani nısfını alıp satıktan sonra nısf-ı diğerini de alsın da "Ben müsebbebin ismini sebebe itlak tarzıyla mülk lafzıyla şirâ manasını kastetmiş idim" dese, onun bu sözü hem diyâneten ve hem de kazâen tasdik olunur. Zira mevla şu vechile yeminden sonra abdi müteferrikan iştirâ ettikde mecmûna mâlik olmamış ve fakat mecmûnu iştirâ eylemiş olur ve şu halde yeminindeki "mâlik olur isem" sözü ma'nâ-yı hakikinde istimal eylediği takdirde, abdi âzad olmayıp hâlbuki ma'nâ-yı mecazisinde "yani iştirâ eder isem" manasında istimal olduğu takdirde abd âzad olacağından mevla, "Ben mâlik lafzıyla şirâ manasını kâd etmişdim" dediği surette, kendisince ağız olanı irade etmiş olduğu ve bunda ise bir kûnâ töhmet bulunmadığı cihetle, onun şu sözünü hem diyâneten ve hem de kazâen tasdik lazım gelir.

İşte böyle mülk lafzı şirâ manasına mecazen istimal sahih olduğu gibi, şirâ lafzını da mülk manasında mecazen istimal sahihtir. Binâenaleyh mevla yemin-i sâbıkında "Ben bir abd iştirâ eder isem" dese de ba'dehû müteferrikan bir abd iştirâ edib de "Ben sebebin ismini müsebebe itlak tarzıyla, iştirâ lafzıyla mülk manasını kast etmiş idim" dese, bu surette kendisine ehaf olan şeyi irade eyle-

45 Usulcülerin, "ahkâm-ı ilel me'liyye ve esbâb-ı ilel âliyyedir" sözü, "illetlerin hükümleri içtihat ve çalışmayla elde edilir; illetlerin sebepleri ise kendiliğinden yani zati ve otomatiktir" anlamına gelir.

miş olduğu ve bunda ise bir nevi töhmet bulunduğu cihetle kazâen tasdik olunmaz ise de tarîk-ı mecazın vücuduna binaen diyâneten tasdik olunur.

(s. 15) Tarafeynden hem asâlet hem de fer'iyetin tahakkukuna binaen "küll" ile onu müstelzim olan yani intifâsıyla küllün intifâsı lazım gelen "cüz"ü dahi yekdiğerinde mecazen istimal caizdir.

Zira "küll" lafzından bi'l-infihâm zihinde husulde cüz'ün külle mübtenî yani "küll"ü fehmin "cüz"ü fehme mevkûfiyeti vasıtasıyla, cüz'ün ancak küllün isminden mefhum olması cihetiyle, "küll" asıl olduğu gibi, vücutta ve kühüyle teakkulda küllün cüze muhtaç olması itibariyle dahi "cüz" asıldır. Binaenaleyh bunları dahi yekdiğerinde mecazen istimal bi-lâ şek caizdir.

"Vücut ve teakkulda küll cüz'e muhtac olunca, cüz'ü fehmin küllü fehme elbette sâbık olacağı ve bu halde intikâlin külden cüz'e değil, belki cüz'den külle olması lazım geleceği cihetle, sâbıkan zikrolunan manaca "yani filcümle teba-iyet manasınca" cüz' lazım olmaz. Ve şu halde, küllü cüz'îde bi-tarîkî'l-mecaz istimal caiz olamaz" denir ise de biz de buna cevaben "melzûmdan lâzıma intikalın manası, lâzımı tasavvurun melzûmu tasavvurdan vücutta muahhar olması değildir. Belki melzûmun zihinde husûlü zamanında lâzımın da zihinde husûlüdür. Bu mana ise cüz'iyette - devam ve vücub şartıyla - mütehakkaktır" deriz.

Bu cevabımıza da "İntikalin manası bu olunca cüz'ü istilzam kaydıyla takyîde hâcet yoktur. Zira aklın cüz'e ihtiyacı zaruridir. Çünkü el veyahut ayak kendisinden cüz' olan bir mecmûun bunlarsız vücudu tahakkuk edemez. Zira cüz'ün intifâsıyla küllün intifâsı bedîhîdir" diye bir itiraz edilirse, bu itiraza dahi, "Cüz'ü kayd-ı mezkûr ile takyîd örf mebnîdir. Zira örfde her cüz' küllü müstelzim değildir" denir, cevabını veririz.

Binaenaleyh buradaki cüz'den maksad mesela, insanın onsuz bâki olamayacağı cüz'dür, "baş ve unuk" gibi. "Ayn"sız insan bâki olduğu halde, rakibe yani gözcüye "ayn" itlâkı caiz ise de bu itlak rakibin rakib vasfıyla mevsuf olması itibariyledir. Zira bu vasıf ile mevsuf olması itibariyle rakib aynsız mevcut olmaz. Tercümana "lisan" itlâkı dahi bu kabildendir.

Mahal ile ondan maksûd olan hâle gelince; bunlarda dahi tarafeynden her birinde hem asâlet hem de fer'iyet vardır.

(s. 16) Zira hâl mahalle muhtaç olduğu cihetle, hâle nisbetle mahal asıl olduğu gibi, mahalden maksûd-ı aslî hal olduğu cihetle de hâl asıldır. Binaenaleyh bunlarda dahi tarafeynden mecaz caizdir.

وَأَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وُجُوهُهُمْ فِي رَحْمَةِ اللَّهِ⁴⁷ فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ⁴⁶ kavlı-i şerifi mahal cânibinden ve ⁴⁷ وَأَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وُجُوهُهُمْ فِي رَحْمَةِ اللَّهِ kavlı-i şerifi dahi hâl cânibinden mecaza misaldir. Birincisi فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ , ikincisi de ⁴⁸ فِي الْجَنَّةِ الَّتِي يُجِلُّ فِيهَا الرَّحْمَةُ⁴⁸ takdirindedir.

Metin

“Asâlet ve fer’iyyet tarafından olmayıp da belki yalnız bir taraftan olur ise, mecaz ancak o asıl olan taraftan caiz olur. Sebeb-i mahzda olduğu gibi. Binaenaleyh, ıtk lafzıyla talâk vâki olduğu halde, talâk lafzıyla ıtk vâki olmaz.”

İzah

Sebeb-i mahz, meşruiyeti müsebbeb için olduğu halde müsebbebe mufdî olan şeydir. Milk-i müt’aye nisbetle milk-i rakabe gibi. Zira milk-i rakabe milk-i müt’aye mufdî ise de bunun meşruiyeti milk-i müt’anın husûlü için değildir. Çünkü abidde ve radâan uhtte ve câriye-i gayr-i kitâbiyyede olduğu gibi, milk-i müt’asız milk-i rakabe meşrudur. İşte bu gibi sebebi müsebbebe ıtlak caiz ise de müsebbeb cânibinden asâletin bulunmamasına binaen aksi caiz değildir. Binaenaleyh ıtk lafzıyla talâk vâki olub talâk lafzıyla ıtk vâki olamaz.

Zira i’tâk milk-i rakabeyi, talâk da milk-i müt’ayı izâle için mevzudur. Fakad milk-i rakabeyi izâle, milk-i müt’ayı izâleye mufdî olduğu cihetle, birinci izâle ikinci izâleye sebep ise de birinci izâleden maksûd olan şey isbât-ı hürriyet olub ikinci izâle yani milk-i müt’ayı izâle olmadığından, milk-i rakabeyi izâleye delâlet eden lafız ile talâk vâki olub aksi caiz olamaz.

Bu beyanımıza “sebebiyyet alâkasıyla mecazda muteber olan şey, şu alâkanın ma’nâ-yı hakiki ile ma’nâ-yı mecazî arasında bulunmasıdır. Hâlbuki i’tâk ile talâkın manaları arasında böyle bir alâka yoktur. Vâkıan izâle-i milk-i rakabe ile izâle-i milk-i müt’a arasında alâka vardır. Fakad izâle-i milk-i rakabe i’tâkın ma’nâ-yı hakikisi değildir. Çünkü karîben beyan olunacağı vechile...”

46 “O zaman taraftarlarını yardıma çağırın.” el-Alâk 96/17.

47 “Yüzleri ağaranlara gelince, onlar Allah’ın rahmeti içindedirler.” Âl-i İmrân 3/107.

48 “İçerisinde rahmet helal olan cennettir.”